

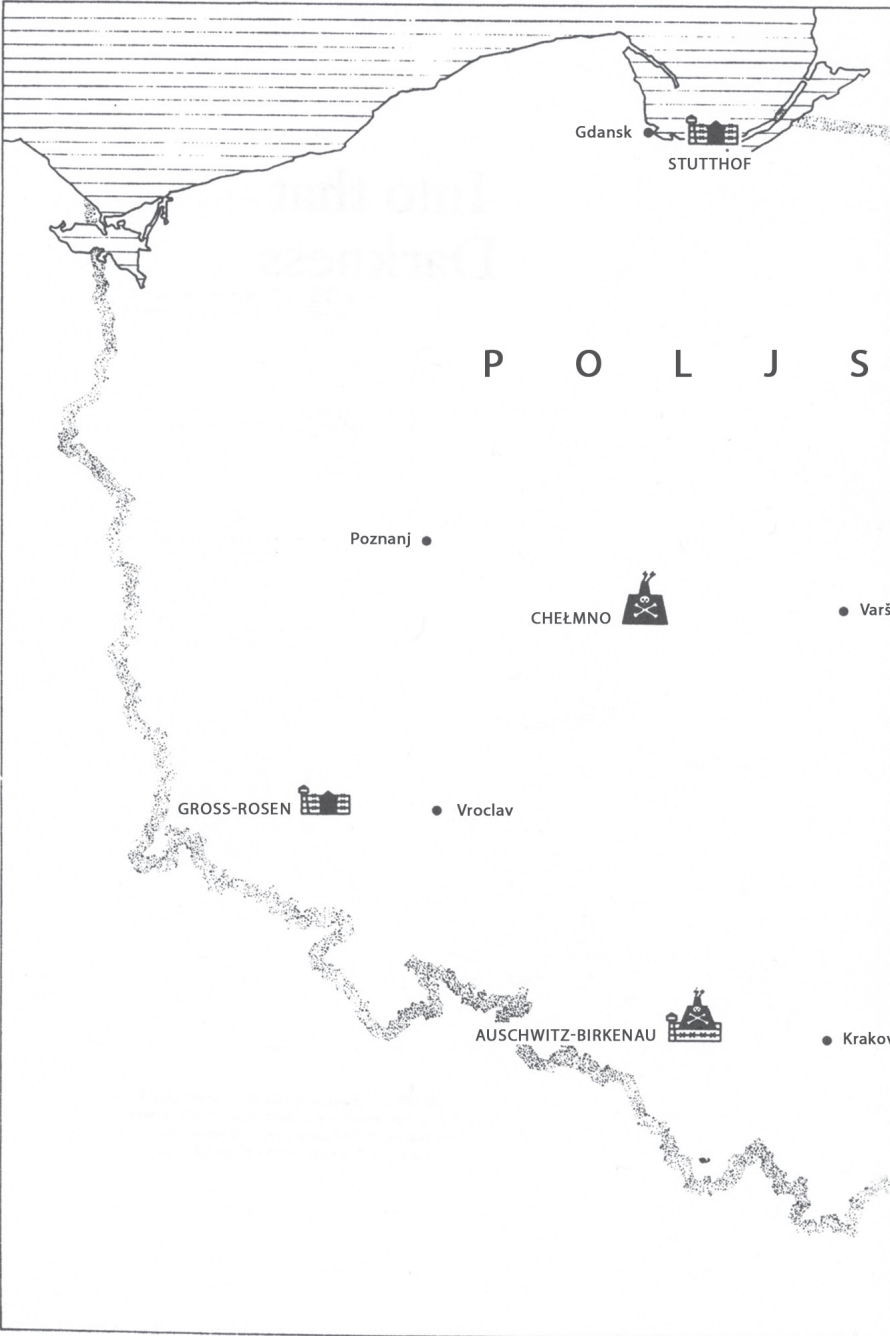
*Donu,
najinima otrokoma Mandy in Chrisu
ter Elaine*

*Človeška duša je vedno
med poloblo, ki je svetla,
in poloblo, ki je temna.*

Thomas Carlyle (1795–1881)

*Vsakdo od nas ima moč
izbire med dobrim in zlim.*

Origen (ok. 185–ok. 254)

Gdansk

STUTTHOF

P O L J S

Poznanj

CHELMNO

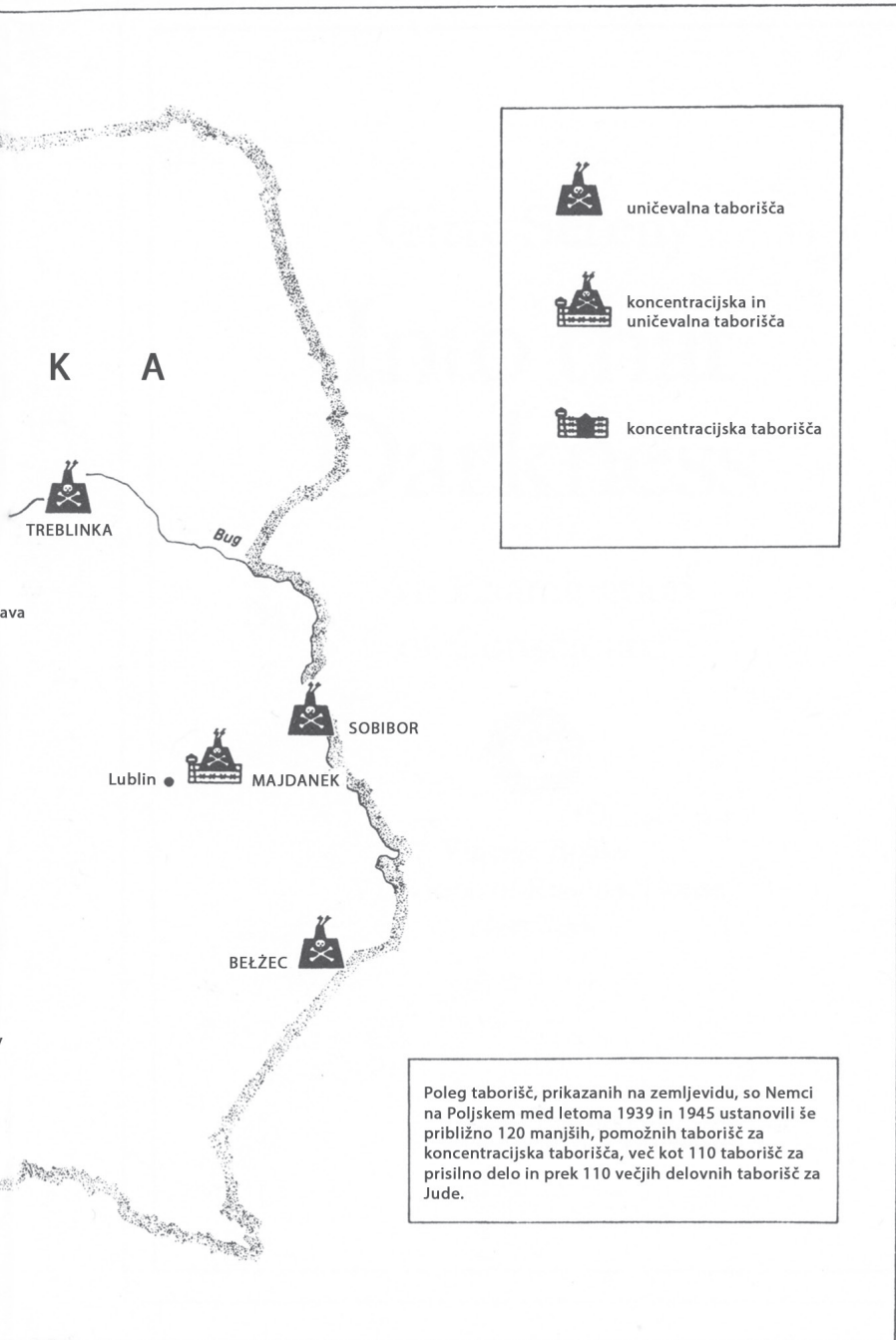
GROSS-ROSEN

Vroclav

AUSCHWITZ-BIRKENAU

• Wars

• Krakow

Predgovor

Moji pogovori s Franzem Stanglom, poveljnikom Sobibora in Treblinka, ki so bili v skrajšani obliki objavljeni oktobra 1971 v *Daily Telegraph Magazinu* v Angliji, pozneje pa še v številnih drugih revijah po svetu, so jedro, okoli katerega je zgrajena ta knjiga. Kljub temu pa vseeno le njen manjši del.

Ideja za pogovore s Stanglom mi je šinila v glavo, ko sem med njegovim sojenjem v Nemčiji leta 1970 (kot novinarka sem spremljala tudi druge sodne procese proti nacističnim zločincem) ugotovila, da je v nasprotju z drugimi, ki sem jih lahko opazovala v podobnih okoliščinah, človek, ki poleg ostalega premore določeno mero inteligence.

Bil je edini poveljnik *uničevalnega* taborišča, ki mu je bilo sojeno. Pravzaprav so bili, dovolj nenavadno, samo štirje, ki so opravljali to posebno nalogo: eden je mrtev, preostala dva sta izginila brez sledi. Ne glede na številne knjige in filme o nacistični dobi sem dolga leta čutila, da obstaja cela vrsta odzivov in ravnanj, ki jih še nismo zmogli popolnoma razumeti, čeprav so nadvse pomembni ob vseh pritiskih in nevarnostih, ki nam še vedno grozijo in nam bodo morda tudi v prihodnje.

Zdelo se mi je nujno, da vsaj enkrat, preden bo prepozno, odprtega duha in brez čustev poskusimo prodreti v osebnost človeka, ki je bil intimno povezan z absolutnim zlom našega časa. Sodila sem, da je pomembno odkriti okoliščine, ki so ga napeljale k sodelovanju, vendar ne z našega zornega kota, temveč z *njegovega*. To je bila po mojem občutku priložnost, da s pretresanjem njegovih motivov in odzivov, kot jih opisuje sam, brez naših vnaprejšnjih usmeritev in sodb, ocenimo, ali je zlo prirojeno ali pa se rojeva v določenih okoliščinah, ter do katere mere je odvisno od posameznika samega na eni strani in okoliščin na drugi. Stangl je bil zadnji in zato edini človek, s katerim je bilo mogoče izvesti tak poskus.

Sedemdeset ur pogovarjanja z njim v nemščini je bilo šele začetek poti k odgovorom, ki sem jih iskala. Potrebovala sem še druge, s katerimi bi lahko dopolnila sliko; ne le zato, ker

je bilo treba njegove besede, besede globoko vznemirjenega človeka, s katerimi je pogosto razkrival skoraj neverjetne simptome dvojne osebnosti, primerjati z zgodovinskimi pričevanji in spomini drugih ljudi, ki so ga poznali, temveč tudi zato, ker sem spoznala, da človekovih dejanj ne moremo ocenjevati samih zase, brez upoštevanja zunanjih okoliščin, ki so ga oblikovale in so vplivale na njegovo življenje.

Dodatnih osemnajst mesecev sem porabila za preučevanje arhivov ter iskanje mož in žena na raznih delih sveta, ki so bili tako ali drugače povezani s Stanglovo izpovedjo.

Nekateri od teh so mu bili res blizu, denimo njegovi svojci v Braziliji, ki so ga še vedno imeli radi; drugi so bili z njim povezani na bolj grozovite načine, na primer nekateri esesovci, ki so mu bili podrejeni in so bili zdaj, po odsluženih zapornih kaznih, znova enakopravni člani družbe, ali pa visoki nacistični uradniki, ki so mu bili nadrejeni; spet drugi so imeli z njim tragične izkušnje – kot preživeli taboriščniki, ki so si po čudežnih pobegih ustvarili novo življenje v raznih državah; nekateri so bili zgolj ljudje z roba dogajanja, na primer diplomatski opazovalci ali nedolžne priče katastrof, ki so se dogajale na okupiranem ozemlju Poljske. In nazadnje so bili tu še duhovniki, ki so ljudem, kot je bil Stangl, pomagali pobegniti iz Evrope, potem ko je nehal obstajati Tretji rajh.

Moji pogovori s temi duhovniki in drugimi, ki so skušali upravičiti dejanja papeža Pija XII. in njegovih svetovalcev, so me postavili pred neprijetno moralno dilemo, saj se dobro zavedam pomena, ki ga družbi v smislu kontinuitete in trdnosti ponuja Cerkev, prav tako pa tudi njihove sedanje ranljivosti. V sklepnih oceni se tako kljub oklevanju, da bi razpravo razširila še na ravnanje Vatikana in papeža Pija XII. v času nacizma, nisem mogla izogniti mračnim – še neobjavljenim – dejstvom, ki sem jih našla med raziskovanjem. Odgovornost Cerkve je bilo pomembno poudariti, če ne zaradi kakega drugega razloga, zato da bi pokazali, koliko ljudi v njej se *ni* strinjalo z odnosom Vatikana.

Kolikor je to mogoče razmišljajočemu posamezniku, ki je bil kot večina mladih v Evropi tistega časa tesno vključen v dogodke druge svetovne vojne, sem se raziskav za to knjigo lotila z najmanjšo možno mero predsodkov in z odločenostjo, da bom spraševala, a tako, da ne bom nikogar užalila.

Vendar je res, da se je večina moških in žensk, ki so privolili v sodelovanje in s tem na nenavadno odkrit način, s katerim so morda žrtvovali svoj duševni mir, podoživljanje svojih najbolj bolečih izkušenj, na koncu dejansko povsem razkrila, a ne zaradi te knjige, temveč zaradi njihove lastne potrebe, da raziščejo preteklost. Nekaj stvari, o katerih se mi je zdelo, da bi jih lahko prizadele ali da bi lahko škodile tretjim osebam, sem izpustila. Kljub temu je pot od tako intenzivnega razkrivanja sebe do prebiranja lastnih natisnjenih misli in besed dolga in večini ljudi tuja. Samo upam lahko, da bo knjiga prispevala k razumevanju ravnanja vseh tistih, ki so pomagali, da je nastala, in jim ne bo povzročila nelagodja ali bolečin.

Ob pomoči vseh njih se je tema te knjige razvijala in dobila končno obliko. Njen glavni namen ni poročilo o grozotah, čeprav se opisovanju grozot ni bilo mogoče izogniti, prav tako ni zgolj poskus, da bi razumeli enega človeka, ki je bil na edinstven način vpleten v največjo tragedijo našega časa. Predvsem je prikaz usodne soodvisnosti vsega, kar človek počne, in potrditev dejstva, da je človek odgovoren za svoja dejanja in njihove posledice.

Sogovorniki

Med pripravo knjige sem se pogovarjala z mnogo večjim številom ljudi, kot jih navajam. Na tem mestu sem, da bi se bralec lažje znašel, razvrstila v šest kategorij samo tiste, ki so s svojimi besedami veliko prispevali k nastanku besedila.

Osrednja zgodba

FRANZ STANGL, vrhovni policijski nadzornik v Zavodu za evtanazijo v dvorcu Hartheim od novembra 1940 do februarja 1942; poveljnik Sobibora od marca 1942 do septembra 1942; poveljnik Treblinke od septembra 1942 do avgusta 1943. Z njim sem se od aprila do junija 1971 pogovarjala v düsseldorfskem preiskovalnem zaporu, kjer je čakal na rezultate priziva na dosmrtno kazen.

THERESA STANGL, njegova žena. Z njo sem se pogovarjala na njenem domu v São Bernardu do Campu v Braziliji.

HELENE EIDENBÖCK, njegova svakinja. Z njo sem se pogovarjala pri njej doma na Dunaju.

Nekdanji esesovci, ki so delali s Stanglom

FRANZ SUCHOMEL, sodeloval na fotografskem oddelku evtanazijskega programa od 1940 do 1942 in pozneje v Treblinki. Z njim sem se pogovarjala na njegovem domu v Altöttingu na Bavarskem.

OTTO HORN, sodeloval v evtanazijskem programu leta 1941, potem je bil v Rusiji in od septembra 1942 v Treblinki. Z njim sem se pogovarjala na njegovem domu v Zahodnem Berlinu.

GUSTAV MÜNZZBERGER, od avgusta 1942 sodeloval v evtanazijskem programu v Treblinki. Z njim sem se pogovarjala na sinovem domu v Unterammergauu na Bavarskem.

Preživeli iz uničevalnih taborišč Sobibor in Treblinka

STANISŁAW SZMAJZNER, taboriščnik v Sobiboru, s katerim sem se pogovarjala v Goiânii v Braziliji, kjer je eden od direktorjev v tovarni papirja.

RICHARD GLAZAR, taboriščnik v Treblinki, s katerim sem se pogovarjala na njegovem domu blizu Berna, kjer dela v gradbenem podjetju.

SAMUEL RAJZMAN, taboriščnik v Treblinki, s katerim sem se pogovarjala v Montrealu, kjer vodi gozdarsko podjetje.

BEREK ROJZMAN, taboriščnik v Treblinki, s katerim sem se pogovarjala v Varšavi, kjer dela v tovarni. Je edini preživeli iz Treblinka, ki še vedno živi na Poljskem; spremljal me je ob obisku nekdanjega taborišča.

JOSEPH SIEDLECKI, taboriščnik v Treblinki, s katerim sem se pogovarjala na njegovem domu v zvezni državi New York, kjer dela kot vodja restavracije v velikem letovišču.

15 ■

Zunanje priče dogodkov, povezane s Sobiborom in Treblinko

WŁODZIMIERZ GERUNG IN NJEGOVA ŽENA. Włodzimierz Gerung je glavni gozdar v Sobiboru in varuh spominskega območja nekdanjega taborišča. Njegova žena je živela trideset kilometrov stran od delujočega taborišča.

HORST MÜNZZBERGER IN NJEGOVA ŽENA. Horst je sin Gustava Münzbergerja, pomagal mi je razumeti, kako je biti sin človeka, ki je upravljal s plinskimi celicami v Treblinki.

HUBERT PFOCH, danes dunajski mestni svetnik. Kot mlad vojak je med potjo na fronto 21. avgusta 1942 na lastne oči videl transport, ki je prispel v Treblinko. Prijazno mi je dovolil, da sem citirala njegov dnevnik iz tistega časa in v knjigi objavila njegove fotografije.

FRANCISZEK ZĄBECKI, železniški prometnik na mestni postaji v Treblinki od maja 1941 do konca, ko je bilo taborišče razpuščeno. Bil je pripadnik Domovinske armade (poljskega odporniškega gibanja). Njegova prikrita naloga je bilo poročanje o gibanju nemških čet, obenem pa je – zares edinstveno – beležil

vse transporte, ki so prihajali na njegovo postajo, od koder so nadaljevali pot v taborišče Treblinka.

Posamezniki, povezani z evtanazijskim programom

DIETER ALLERS IN NJEGOVA ŽENA. Dieter Allers je pravnik, ki je bil decembra 1940 imenovan za glavnega upravnega uslužbenca v oddelku T4, vodil je ‚Glavno ustanovo za celovito oskrbo‘ (evfemizem za evtanazijski program) in pozneje – čeprav gospod Allers to zanika – tudi ‚dokončno rešitev‘. Na nedavnem evtanazijskem procesu je bil obsojen na dve leti zapora, zdaj pa je znova doma v Hamburgu, kjer sem govorila z njim in z njegovo ženo. Gospa Allers je bila med vojno tajnica v oddelku T4 (in kratek čas tudi v Zavodu za evtanazijo v dvorcu Hartheim). Z možem sta se spoznala in poročila v tistem obdobju.

• 16

ALBERT HARTL. Leta 1934 je zapustil duhovniški stan v Rimskokatoliški cerkvi in se pridružil SS (postal je šturmbanfirer, major); leta 1935 je bil imenovan za vodjo obveščevalne službe za cerkvene zadeve varnostne službe Rajha. Zaradi tega položaja je bil, kar zadeva evtanazijo, posebej dobro obveščen o odnosih med nacionalsocialisti in cerkvami.

Posamezniki, seznanjeni s tajnim omrežjem za beg, ki ga je omogočala Katoliška cerkev v Rimu, ter odnosi med Vatikanom in nacistično Nemčijo

MONSINJOR KARL BAYER, direktor mednarodnega Karitasa na Dunaju. V času, ki ga opisujem v knjigi, je bil na podobnem položaju v Rimu.

EUGEN DOLLMANN, Hitlerjev prevajalec v Rimu, zdaj živi v Münchnu.

GERTRUDE DUPUIS, že izpred druge svetovne vojne na pomembnem položaju v Mednarodnem Rdečem križu v Rimu.

NJEGOVA EKSCLENCA MONSINJOR KAZIMIERZ PAPÉE, poljski veleposlanik pri Svetem sedežu od 14. julija 1939 do decembra 1948; še vedno živi v Rimu.

OČE ANTON WEBER, palotinski duhovnik pri Družbi sv. Rafaela v Rimu. Posebej je bil zadolžen za pomoč beguncem in pobeglim.

ŠKOF JAKOB WEINBACHER, dunajski pomožni škof. Leta 1952 je prevzel položaj rektorja Anime v Rimu od (zdaj že pokojnega) Aloisa Hudala, ki je Stanglu priskrbel potni list Rdečega križa in sredstva za pobeg v Sirijo.

OČE BURKHART SCHNEIDER, SJ, vodja skupine jezuitskih zgodovinarjev, ki je pripravila *Akte in dokumente Svetega sedeža, povezane z drugo svetovno vojno*.

Prvi del

1

S Franzem Stanglom sem se prvič sestala v petek, 2. aprila 1971, zjutraj v majhni sobi, ki so jo navadno uporabljali kot čakalnico ali sobo za počitek odvetnikov, kadar so prihajali v preiskovalni zapor v Düsseldorfu. Prostor je bil enako velik kot celice v novejšem krilu zaporov, kjer je bil zaprt tudi Stangl. Imel je enaka zamrežena okna, enak turoben pogled na tlakovano notranje dvorišče in enako skromno pohištvo iz svetlega poliranega borovega lesa. Bil je neoseben in nevtralen, v njem ni bilo ničesar prijetnega ali informativnega, prav tako ničesar, kar bi lahko premotilo oko in misel: pravi prostor za tistih posebnih sedemdeset ur, ki naj bi jih preživela s tem posebnim človekom.

Ko je sodišče v Düsseldorfu 22. decembra 1970 Stangla obsodilo na dosmrtni zapor zaradi soodgovornosti pri uboju 900.000 ljudi v času, ko je bil poveljnik uničevalnega taborišča Treblinka, je ‚lovca na naciste‘ Simon Wiesenthal, ki je odigral pomembno vlogo pri njegovem prijetju, novinarjem povedal, da je bila nemška obsodba Stangla vsaj tako pomembna kot izraelska obsodba Adolfa Eichmanna. »Primer Stangl,« je rekel, »je bil najpomembnejši sodni proces Nemčije v tem stoletju. Če ne bi nikoli naredil ničesar drugega kot le pomagal pri prijetju tega zločinca, moje življenje ne bi bilo zaman.«

Mirnega, vljudnega moža, ki mi ga je tisto jutro predstavil upravnik zaporov, ni bilo preprosto povezati s tem opisom.

Triinšestdesetletni Franz Stangl je bil visok, postaven mož razredčenih sivih las, razbrazdanega obraza in rdeče obrobjenih oči. Na sebi je imel sive flanelaste hlače, belo srajco, kravato in lično sivo jopico. Ko sem se prvič srečala z njim,

je bil v zaporu štiri leta in dva tedna, ves ta čas večinoma v samici. V treh letih priprav na proces je bilo v tem zaporu tudi nekaj njegovih nekdanjih podrejenih, zato so uvedli najstrožje ukrepe, da so preprečili kakršnekoli medsebojne stike. A tudi potem ko so tem možem potrdili obsodbe in so bili premeščeni v zavode za prestajanje kazni, je Stangl ostal v osami svoje dva krat štiri metre velike celice, saj so nekateri mlajši zaporniki grozili, da ga bodo ubili. Le nekaj dni pred najinim srečanjem mu je vodstvo zapora zaradi njegove vse hujše depresije odobrilo dnevne sprehode na zaporniškem dvorišču in stike z nekaterimi izbranimi zaporniki. »A je tudi takrat govoril le z redkimi,« mi je pozneje povedal eden od paznikov. »On je samotar.« Večino dneva je preživel v svoji celici, kjer je bral in poslušal radio, vse njegovo zaporniško imetje pa je bilo v brezhibnem redu razporejeno okoli njega.

Čeprav je večino časa presedel, je bil videti mišičast in vzravnal, deloval je umirjeno in obvladano.

Z upravnikom zaporov, gospodom Eberhardom Miesom, nekdanjim odvetnikom, sta se rokovala in se drug drugemu tudi rahlo priklonila. Ko so ga predstavili meni, se je Stangl znova priklonil; obakrat je bila to vljudnostna gesta, nikakor pa znak ustrežljivosti ali celo spoštovanja. Gospod Mies ga je vprašal po zdravju. V poluradnem tonu, kakršnega privzga-jajo otrokom v avstrijskih podeželskih šolah, je v mirni in tekoči, mehki nemščini svoje domače Avstrije odgovoril, da se počuti bolje: »Vpisal sem se v šahovski klub,« je povedal, »in mislim, da se bom udeležil tudi kakšnega tečaja, ko jih bodo po velikonočnih praznikih začeli izvajati. Najbrž v literarne-ga; ta bo zanimiv. Potekal bo dvakrat na teden, kajne?« Pri-zor se je nepričakovano zazdel kakor srečanje med enakimi. Stangl je bil precej drugačen od ‚malega človeka‘, kakršnega so mi predstavljali pred tem srečanjem, saj je naredil vznemirjajoč vtis mogočne in dominantne osebnosti, ki popolno-ma obvladuje sebe in svojo okolico.

Tak vtis sem imela ves čas tega prvega jutranjega srečanja, čeprav se je očitno zavedal, kakšni pogovori naju čakajo. Ko so naju pustili sama, je nemudoma začel izpodbijati razne obtožbe, ki so mu jih očitali med sojenjem. Njegovo utemeljevanje, način izražanja in besede, ki jih je pri tem izbral, so bili mučno podobni ponavljajočim se izjavam na njegovem sojenju in drugih procesih, pri katerih so obravnavali nacistične zločine: on ni storil ničesar narobe; nad njim so bili ljudje, ki jim je bil podrejen; vedno je zgolj izpolnjeval ukaze nadrejenih; nikomur ni nikoli storil česarkoli žalega. Vse, kar se je zgodilo, je bila velika vojna tragedija in tragedije so se žal dogajale vsepovsod. »Poglejte Katyn,« je rekel, »poglejte Dresden, Hirošimo in zdaj Vietnam.« Žal mu je bilo, da, žal, za mladega ameriškega poročnika, ki je, podobno kot on sam, zgolj izpolnjeval ukaze v My Laiju, a je moral zdaj zaradi tega trpeti v zaporu.

Poslušala sem ga ves dopoldan in mu tako rekoč nisem segala v besedo. Njegov nagovor je bil pravzaprav ugovor na obsodbo in očitno so mu tako svetovali, ali pa se je prepričal, da bi mu lahko ti ‚intervjuji‘ omogočili – morda je celo menil, da je bil tak njihov namen – še enkrat osvetliti njegov primer na edini način, ki so ga bili vajeni ljudje, kot je bil sam. Precedenčne primere je lahko našel v Nürnbergu, kjer je včasih obramba predstavila taka dejstva o obtoženih, ki so se zdela blizu nekakšni resnici in bi utegnila vnesti vsaj nekaj dvoma o *teži* njihove krivde. Ker niso imeli pri roki ničesar boljšega, so tak način sprejeli vsi, ki so pospremili nürnberške obtožence na zatožno klop, ne glede na njihova stališča in udeležnost v dogodkih. Toda jaz nisem prišla zato, da bi sprožala polemike.

Malo pred odmorom za kosilo – ko sem mu morala, tako so mi rekli, dovoliti toliko časa za kosilo in počitek, kolikor ga bo želel – sem mu povedala, da mu moram po dveh urah in pol poslušanja razložiti, kaj bi pravzaprav rada. Potem bi lahko o tem razmislil in mi po kosilu povedal, ali je pripravljen

nadaljevati. Dejala sem mu, da zelo dobro poznam stvari, o katerih je govoril ves dopoldan; vse to so pred njim povedali že mnogi drugi, jaz pa nisem hotela razpravljati o tem, kaj je prav in kaj narobe; v tem nisem videla smisla. Prišla sem zaradi nečesa povsem drugega: želela sem, da bi se zares pogovarjal z mano; da bi govoril o svojem otroštvu, o svojih najstniških in mladostnih letih, o sebi kot odraslem človeku; da bi mi pripovedoval o svojem očetu, materi, prijateljih, ženi in otrocih; nisem hotela, da bi mi pripovedoval, kaj je naredil in česa ni, temveč o tem, kaj je imel rad in kaj je sovražil, ter o tem, kaj je čutil do stvari v življenju, ki so ga navsezadnje pripeljale do tja, kjer je zdaj. Če tega noče in namerava nadaljevati v slogu dopoldanskega dolgoveznega govoričenja, ga bom poslušala do konca popoldneva, potem pa se vrnila v Anglijo, napisala nekaj vrstic o intervjuju in konec. Če pa se mi bo po razmisleku odločil pomagati pri globljem uvidu v preteklost (*njegovo* preteklost, kajti njemu in v njem so se dogajale stvari, ki bi se težko godile komurkoli drugemu, kadarkoli), bi nemara lahko skupaj našla resnico; neko novo resnico, ki bi prispevala k razumevanju stvari, kot jih nihče ne bi mogel razumeti. Če bo tako, bi bila pripravljena ostati v Düsseldorfu, dokler bo hotel; dneve, morda tedne. Mora pa od vsega začetka vedeti, da se mi vse, kar so zagovarjali in storili nacisti, gnusi, a mu obljubljam, da bom natančno zapisala vse, kar bo rekel, karkoli že to bo, ter se obenem trudila, ne glede na osebna čustva, da bi vse skupaj razumela brez predsodkov.

Ko sem končala, ni rekel ničesar, samo pokimal je. In ko je trenutek pozneje prišel paznik, da bi ga odpeljal v njegovo celico, je prostor zapustil zgolj z rahlim, uradnim poklonom. Nisem verjela, da ga bom sploh še kdaj videla.

Tistega dne sem obedovala v zaporniški kantini in se pogovarjala z nekaterimi člani zaporniškega osebja. Takoj sem videla, da jim je Stangl *všeč*. »Če bi le bili vsi kot Stangl,« so

govorili, »bi nam bilo v življenju poslano z rožicami.« Nekateri so govorili ,kot Herr Stangl. Ko sem v zvezi s tem Herr nekaj pripomnila starejšemu pazniku, je samo skomignil in dejal: »Tako jih moramo zdaj pač naslavlјati.«

Zaporniško osebje v Zahodni Nemčiji je zelo dobro usposobljeno (deležno je bilo tudi 200 ur predavanj iz psihologije) in skoraj vsi uslužbenci, s katerimi sem govorila tisti dan, so bili zgovorni in sočutni možje, ki jih je zelo zanimalo, kako se bodo iztekli moji pogovori s Stanglom. Odkrito so mi pripovedovali o tem, s kolikšno zadrego in pomisleki so se morali spopadati zaradi njegove navzočnosti v zaporu. Mnogi med njimi so se – kakor večina Nemcev – spraševali o smislu sojenja nacistom toliko časa po dogodkih in nekateri med njimi so ponavljali že dobro znane in obrabljene trditve, češ da nihče v Nemčiji ni vedel za grozote, tisti, ki niso živeli pod diktaturo, pa ne morejo in ne smejo soditi o teh stvareh. Kljub temu so se skoraj vsi strinjali, čeprav neradi, da bilo nemoralno ne storiti ničesar, dokler so ljudje, odgovorni za grozovita dejanja, še živi. Eden od mož, s katerim sem govorila prvi dan, je bil star štiriindvajset let in se v času Treblinka ni niti še rodil. »Stangla,« je rekel zamišljeno, »vsi mi doživljamo kot človeka – me razumete, kaj mislim? Kot inteligentnega človeka, in ne surovino, kot je Franz.« (Kurt Franz, nekdanji kuhar, je bil razvpiti kruti Stanglov pribočnik, ki je po Stanglovi zamenjavi kratek čas poveljeval Treblinki, zdaj pa prestaja dosmrtno zaporno kazen v Zahodni Nemčiji.) »Morda bo ...« je nadaljeval, »kdo od njih vendarle zmogel dovolj poguma in moji generaciji razložil, kako lahko razsoden človek s srcem in možgani ne samo ,stori', kar je bilo storjeno – naša naloga seveda ni ugotavljanje, ali je nekdo ,kriv v smislu obtožbe' ali ne –, temveč da z védenjem, da se je to dogajalo, preprosto živi naprej.«

Stangl je bil videti povsem drugačen, ko so ga ob dveh popoldne privedli nazaj v majhno sobo v drugem nadstropju.

Snel si je kravato in odpel zgornji gumb srajce, še vedno je bil videti urejen – a saj ni šlo za to. Bil je enako temeljito obrit kakor zjutraj, vendar njegova koža ni bila več tako napeta in mladostna kot prej. Zjutraj sem opazila njegove velike rdeče dlani in bila rahlo presenečena nad njimi, ker so bile v tolikšnem nasprotju z njegovo siceršnjo pojavo in držo, zdaj pa me je prešinilo, da mu popolnoma ustrezajo, vsaj enemu delu njegove osebnosti.

»Razmišljal sem o tem, kar ste rekli,« je takoj rekel z malce tresočim glasom. »Prej nisem razumel, kaj bi radi. Zdaj se mi zdi, da razumem ... In želim sodelovati. Rad bi poskusil ...« Solze so bile v njegovih očeh, še preden sva začela govoriti o njegovem otroštvu. »Mislil sem, da ste hoteli, saj veste, navaden ‚intervju,‘« je rekel in poudaril inkriminirano besedo. Imela sem nekaj angleških cigaret in eno je vzel – kmalu sem ugotovila, da je verižni kadilec. »Moje otroštvo ...« je začel in nekajkrat zmajal z glavo, »povedal vam bom ...«

Rojen je bil 26. marca 1908 v Altmünstru, majhnem avstrijskem kraju. Njegova edina sestra je bila takrat stara deset let, njegova mama je bila še vedno mlada in čedna, oče pa že precej postaran moški.

»Ko sem se rodil, je bil nočni čuvaj, edino, o čemer je ves čas razmišljal in govoril, pa so bili časi, ki jih je preživel pri dragoncih (enem od avstro-ogrskih cesarskih elitnih regimentov). Njegova dragonska uniforma, vselej skrbno skrtačena in zlikana, je visela v omari. Jaz je nisem maral, vojaške uniforme sem tako rekoč sovražil. Že ko sem bil majhen, ne vem natančno, kdaj, sem vedel, da me oče pravzaprav ni želel. Slišal sem, ko sta se pogovarjala. Menil je, da sploh nisem njegov. Prepričan je bil, da je moja mama ... saj veste ...«

Kaj pa sicer, ne glede na to, je bil prijazen do vas?

Grenko se je nasmehnil. »Bil je dragonec. Naše življenje je teklo v skladu z vojaškim redom. Na smrt sem se ga bal. Spomnim se nekega dne, star sem bil morda štiri ali pet let, ravno sem dobil nove copate. Bilo je mrzlo zimsko jutro. Lju-

dje v naši soseščini so se selili. Pripeljal je selitveni voz, takrat so bile seveda še konjske vprege. Voznik je odšel v hišo, da bi pomagal pri prenašanju pohišтва, tisti čudoviti voz pa je stal sam zunaj, nikjer ni bilo nikogar.

Stekel sem ven po snegu, kar v novih copatih. Sneg mi je segal do kolen, ampak mi je bilo vseeno. Splezal sem na voz, na voznikovo mesto, visoko nad tlemi. Vse okoli, kamor je segel moj pogled, je bilo tiho, belo in mirno. Samo nekje v daljavi se je v belini snega premikal črn madež. Opazoval sem ga, a nisem mogel prepoznati, za koga gre, dokler nisem nenadoma ugotovil, da se oče vrača domov. Spustil sem se z voza, kolikor hitro sem mogel, po globokem snegu zdrvel nazaj v kuhinjo in se skril za mater. A je bil skoraj enako hiter kot jaz. ‚Kje je fant?‘ je vprašal in stopil sem naprej. Dal me je čez koleno in me namlatil s pasom. Nekaj dni prej se je urezal v prst in je nosil obvezo. Tepel me je tako močno, da se mu je rana znova odprla in je krvavel. Slišal sem, kako je mama kričala: ‚Nehaj, kri šprica naokrog po čistih stenah.‘

Povedal je, da je dve leti po začetku prve svetovne vojne, ko mu je bilo osem let, oče umrl od podhranjenosti. »Suh je bil kot trska; videti je bil kot duh, okostnjak.«

Leto dni pozneje se je mati poročila z vdovcem, ki je imel prav tako dva otroka. »Eden je bil fant natanko mojih let; postala sva nerazdružljiva. Padel je leta 1942.«

Vas je očim obravnaval kot svojega sina?

»V redu je bil –« premolknil je. »Seveda pa nisem bil njegov sin, mar ne?« Znova si je vzela nekaj časa. »Spomnim se, da sem bil včasih ljubosumen na svojega polbrata.«

Ko sta bila fanta stara štirinajst let, je Stanglov očim zahteval, naj pustita šolo in se zaposlita v domači jeklarni, kjer je delal tudi sam. »Hotel je, da nekaj zasluživa – ves čas je razmišljal o denarju. Wolfgangu, mojemu polbratu, je bilo vseeno, on je bil sproščen, nikoli ga ni nič skrbelo. Mene pa je bolj mikalo delo v bližnji tkalnici. To sem si vedno želel, a

sem moral biti star petnajst let. Zato sem mamu in ravnatelja nagovoril, naj rečeta, da moram še eno leto ostati v šoli.«

Ste imeli veliko prijateljev?

»Ne, a sem se sam naučil igrati citre in sem se vključil v citrarsko društvo.« Tiho je začel jokati, z zadnjo stranjo dlani si je brisal oči. »Oprostite ...«

Šolo je pustil pri petnajstih in postal tkalski vajenec.

»Vajeniško dobo sem zaključil po treh letih,« je rekel. »Ko sem bil star osemnajst let in pol, sem opravil izpite in postal najmlajši tkalski mojster v vsej Avstriji.« Še vedno je bil ponosen na ta dosežek. »Delal sem v tekstilni tovarni in že po dveh letih sem imel pod sabo petnajst delavcev. Na mesec sem zaslužil dvesto šilingov, štiri petine tega denarja pa sem dajal staršem.«

Samo toliko ste zadržali zase? Je bilo pri dvajsetih letih to dovolj?

Zasmejal se je. »Še dvakrat toliko sem zaslužil, ko sem zvečer poučeval citre.«

Ste imeli takrat kaj več prijateljev?

»Ne. Ampak imel sem citre. Ob nedeljah sem si gradil jadralni čoln, Taunus.« Znova je začel jokati, tokrat kar precej časa. »Oprostite ...«

Zakaj jočete, ko se spominjate teh stvari?

»To je bil najsrečnejši čas mojega življenja.« Zmajeval je z glavo, znova in znova, in zraven nebogljen mahal z rokami.

Leta 1931, ko je bil star triindvajset let, pet let po tistem, ko je postal tkalski mojster, je spoznal, da je zašel v slepo ulico. »Brez višje izobrazbe nisem več mogel napredovati. A da bi vse življenje delal, kar sem takrat delal? Ob sebi sem videl petintridesetletne moške, ki so začeli pri enaki starosti kot jaz, a so bili tako rekoč že starci. Delo je bilo zelo nezdravo. Prah se ti zažira v pljuča – in hrup ... pogosto sem na ulici gledal za mladimi policisti; videti so bili tako zdravi, tako brezskrbni; saj veste, kaj mislim. In tako čisti in urejeni v svojih uniformah ...«

Saj ste vendar sovražili uniforme.

Presenečeno me je pogledal. »To je ... to je bilo drugače.«

Če pomislimo na razmere v Avstriji v zgodnjih tridesetih letih, ko so se po letih velike gospodarske krize vneli siloviti spopadi med socialisti in avstrijskim nacionalistom, predanim katolikom, kanclerjem Dollfußom, bi lahko videli, v čem je bila ta ‚razlika‘. To je bil čas neprestanih nemirov, vznemirljivih časopisnih naslovov, sovražne drhali, uličnih bojov, policijskih siren, streljanja, barikad; in v nasprotju z anarhijo, ki je bila v zraku – tega se spominjam iz lastnega otroštva –, so bile uniforme nemara *res* privlačne.

Stangl se je prijavil za sprejem v policijo in poklicali so ga na razgovor. »Kar težavno je bilo,« je rekel, »pravi izpit, veste.«

Nekaj mesecev pozneje, ko je že bolj ali manj opustil upanje, so mu sporočili, naj se v naslednjih dneh javi v Kaplanhof, v policijsko kasarno za usposabljanje v Linzu, kjer naj bi se vključil v začetni program.

»Šel sem k lastniku tkalnice in mu razložil, zakaj sem sprejel takšno odločitev. Rekel mi je: ‚Zakaj mi nisi prišel povedat, namesto da si stvar izpeljal na skrivaj? Nameraval sem te poslati v šole, na Dunaj.‘« Spet je zajokal.

Niste mogli spreminiti načrtov, potem ko vam je povedal?

Odkimal je. »Ni me prosil, naj to naredim.«

Avstrijsko policijsko usposabljanje je bilo trdo. »Imenovali so ga ‚dunajska šola,‘« je rekel. »Tam so bili pravi sadisti. Vcepljali so nam občutek, da so vsi ljudje naši nasprotniki: da so vsi pokvarjeni.«

V šoli je bil eno leto, potem je postal ‚kadet‘. Najprej je delal kot prometni policist, potem pa v enotah, ki so nastopale proti izgrednikom. Šolanje je končal leta 1933. »Tudi potem smo morali živeti v kasarni. Ampak meni je bilo vseeno: moja punca, ki sem jo spoznal leta 1931, je odšla v Firence za varuško pri vojvodi Corsiniju. Ničesar drugega nisem imel kot le delo. Zato sem se prostovoljno javljal za posebne naloge, tudi zvečer in ob koncih tedna.«

Kakšne posebne naloge?

Zasmejal se je: »Oh, saj veste, tu in tam smo lovili lopove. Bila je dobra izkušnja in vedel sem, da ne bo škodila moji karieri. Med socialistično vstajo februarja 1934 so potekali hudi ulični boji v Linzu. Enkrat so se socialisti zabarikadirali v kinu Central in nekaj ur smo se morali boriti, da smo jih spravili ven. Bil sem med tistimi, ki smo ob enajstih zvečer pregnali še zadnje – po več kot dvanajstih urah. Za to sem dobil srebrno medaljo.«

V naslednjih tednih se je Stangl ne glede na grozovitost svojih zgodb vedno znova vračal k policijskemu žargonu. *Der war ein Strolch*, baraba je bil, je večkrat rekel, in s to besedo je po vrsti opisoval najrazličnejše ljudi, s katerimi je imel opraviti v vseh letih: najprej avstrijske politike in prevarante, nato Nemce in Poljake, kristjane in jude.

Julija 1934 so umorili avstrijskega kanclerja Dollfuša. »Seveda so ga ubili nacisti,« je povedal Stangl s tonom v glasu, ki je izdajal, da je kot avstrijski policijski uslužbenec samozavestno obsojal to dejanje. Nekaj dni po umoru je Stangl v gozdu našel skrivališče nacističnega orožja in s tem odkritjem si je tri mesece pozneje prislužil odlikovanje, avstrijskega orla z zeleno-belim trakcem, in mesto v šoli Deželnega kriminalističnega urada (LKA).

»To je bil začetek,« je čemerno rekel. Ta medalja in povod zanj, je povedal, sta še leta kot Damoklejev meč visela nad njim. Usposabljanje v šoli LKA je bilo »neverjetno intenzivno: enaindvajset predavateljev za devetnajst slušateljev. A zame, to vem zdaj,« je s težavo spravil iz sebe, »je bil to prvi korak na poti v pogubo.«

Jeseni 1935, tri leta pred anšlusom, so ga prestavili v politični oddelek LKA v Welsu, pol ure vožnje z vlakom od Linza, kjer sta bila deželni sedež in leglo ilegalnih nacističnih aktivnosti. »Tik pred tem sem se poročil,« je rekel. »V Welsu se je lepo živelo. In imenovanje je bilo lepo priznanje za moža, ki še ni dopolnil trideset let.«

Kakšne so bile vaše dolžnosti na tem novem položaju?

»Hja, saj veste, kako je bilo takrat v Avstriji. Vohljali smo za protivladnimi aktivnostmi vseh: socialdemokratov, komunistov in nacistov.« Kot kriminalist – uslužbenec LKA – je bil v civilu.

Ker ste bili v Welsu in glede na to, kar ste mnogi takrat zasebno čutili do nacistov, ali je mogoče, da ste bili kaj prizanesljivejši do nacistov kot do drugih? Ste se do njih nemara obnašali drugače?

»Med osemnajstimi možmi v uradu so bili prav gotovo tudi taki, ki so bili naklonjeni nacistom,« je odgovoril z zmernim glasom. »Na splošno pa, veste, je bila avstrijska policija zelo profesionalna. Naša naloga je bila obramba zakonitosti. In v celoti gledano smo to tudi počeli, ne glede na to, kdo je bil vpleten.«

Ampak gotovo je bilo sredi vsega nemira v tedanji Avstriji nemogoče, da si inteligenčen človek ne bi ustvaril določenega mnenja. Kako ste vi takrat razmišljali o nacistih?

Stangl je imel čudno navado, ki mi je v najinih pogovorih pozneje postala zelo domača: v trenutkih, ko mu je bilo težko odgovoriti na kako vprašanje, je poluradno nemščino, ki jo je navadno uporabljal, zamenjal za ljudski način govora svojega otroštva. Tega očitno ni počel zavestno; tudi ni to pomenilo, da je v takih trenutkih lagal. Pravzaprav je bilo pogosto ravno nasprotno, saj se je, kadar je razkril kako zelo težavno resnico, nagonsko zatekel v ‚domač‘ način govora, kakršnega je poznal iz otroštva.

»Veste,« je rekel, »zunaj tega, seveda, da sem skušal ustrezno opravljati svoje delo, me te stvari niso ravno zanimale. Takrat sem se komaj poročil. Sploh prvič sem imel lasten dom. Ničesar drugega si nisem želel kot zapreti vrata svoje hiše in biti sam s svojo ženo. Nor sem bil nanjo. S politiko se res nisem ukvarjal. Vem, da je zdaj videti, kot da sem se ali pa da sem se moral. A se nisem. Bil sem samo policijski uslužbenec, ki je opravljal svoje delo.«

Delo, ki vam je bilo všeč?

»O, da, všeč mi je bilo. Ampak takrat se ni dogajalo nič kaj strašnega ali dramatičnega. Bilo je le delo, ki si ga skušal opravljati čim bolj korektno, prijazno, če hočete. Res pa je, da *način*, kako si opravljal svoje delo, ni mogel biti povsem ločen od okoliščin.«

Okoliščin?

»No, vidite, do začetka leta 1937 je bil zunanji minister dr. Bayer, prepričan protinacist. Zgodaj spomladi 1937, samo eno leto pred anšlusom, pa so ga nagnali in prišlo je do korenitih sprememb. Novi direktor policije je postal neki Rubisch in je nemudoma, na prvem skupnem sestanku, oznanil, da se mora od tistega trenutka spremeniti odnos do nacistov. In, seveda, leto dni pozneje, marca 1938, se je spremenilo nasploh vse.«

Ste vnaprej vedeli, da bodo tistega dne prišli Nemci?

»Ah, ne,« je takoj odgovoril. »Mislim pa, da so bili med nami ljudje, ki so vedeli. Jaz nisem. Ne morete si pa misliti, kako organizirani so bili in kako smo bili kar iznenada vsi prestrašeni.«

Ob opisih tistega časa se je Stangl izkazal s presenetljivim spominom. Do trenutka, ko je prišel do socialistične vstaje februarja 1934, je omenil šestnajst imen, večinoma je šlo za ljudi, ki jih je srečeval le mimogrede. Do poldneva tretjega dne je seznam ljudi, ki se jih je spomnil, narasel do štiriinpetdeset, potem sem nehala šteti.

»Na nas je zelo močno vplival,« je nadaljeval, »poziv kardinala Innitzerja katolikom, naj sodelujejo. In seveda dejstvo, da je Schuschnigg (ki je nasledil Dollfuša kot kancler) v to takoj privolil. Ampak *jaz* sem od vsega najbolj občutil strah. Se spomnite tistega orla? No, takrat nas je pet prejelo medaljo. Nacisti so prevzeli oblast 13. marca, 14. marca pa so aretirali dva od teh petih in nekaj dni pozneje še tretjega. Ostala sva samo moj prijatelj Ludwig Werner in jaz. Medtem so v Linzu ustrelili dva načelnika v našem oddelku. Oba smo videli še

nekaj dni prej. Brez sodnega postopka, ničesar ni bilo. Preprosto ustrelili so ju. Še enega, prav tako mojega prijatelja, so tudi aretirali. In doktorja Bayerja, nekdanjega ministra, so poslali v koncentracijsko taborišče. Pozneje sem pomagal, da smo ga spravili iz Buchenwalda.* Eden od naših načelnikov je pogosto javno kritiziral naciste. Med sabo smo se spraševali, kako bi mu to preprečili. Ampak kako bi si lahko privoščili opozarjanje nadrejenega? Spomnim se nekoga v svojem odseku, pisal se je Schlammer, kako mi je rekel: „Najbolje bi bilo, če izpustiš svojega orla, da odleti skozi okno.“** Z Ludwigom Wernerjem sva bila iz sebe. Vsi smo dobili vprašalnik, ki smo ga morali izpolniti. Eno od vprašanj, ki se nam je zdelo najpomembnejše, je bilo, ali smo bili podtalni člani nacistične stranke. Werner je rekel, da nekaj *morava storiti*, ne moreva samo sedeti in čakati, da pridejo po naju. Sklenila sva, da se morava najprej znebiti svojih kartotek. Imeli smo seznam, na katerem je bil karton za vsakega posameznika v našem okrožju, ki smo ga sumili, da simpatizira bodisi z naciji, sociji (socialisti) bodisi s komunisti. Zato sva najprej te kartice vrgla v stranišče.«

Vse kartone?

»Ne, samo tiste, ki so se nanašale na naciste. In potem se je Werner spomnil odvetnika, ki je bil podtalni nacist, a sva mu, skupaj še z enim kolegom, pred kratkim pomagala ...«

Kako to mislite, pomagala?

»Pred letom 1938 smo take stvari lahko počeli; sumljive smo zgolj opozorili, naj pazijo, kaj počnejo.«

Naciste?

»Ne samo. Vsakogar, ki je bil prijazen, spodoben, saj veste.«

Ta razlaga se mi ni zdela posebej verodostojna. Vendar sem imela od vsega začetka, razen ob redkih priložnostih, občutek, da mu moram pustiti, naj zgodbo pelje po svoje, ne

* Te njegove trditve nisem mogla preveriti.

** Po Stanglovi smrti sem v njegovi celici našla listek, na katerega je napisal popravek: ta mož ni bil Schlammer, temveč Hermann Treidl.

da bi mu pokazala kak očiten dvom ali ga celo prekinjala s kritičnimi opazkami.

»Werner je hotel prositi tega odvetnika, dr. Bruna Willeja, naj reče, da naju je poznal kot podtalna člana.«

In je uspelo?

»Je. Werner je šel k njemu in obljubil je, da bo poskrbel, da se bosta najini imeni pojavili na seznamu podtalnih članov v zadnjih dveh letih. Nato sva izpolnila vprašalnik in zapisala, da sva bila člana stranke od leta 1936.«

Vendar to ni bilo res.

Odkimal je. »Ne.«

Vprašanje, ali je bil podtalni član stranke ali ne, je bilo predmet mnogih razprav med Stanglovim procesom. Tožilec je še posebej izpostavil trditev, da je že precej časa pred anšlusom prispeval k zbiranju pomoči za priprte naciste, kar bi lahko bil dokaz, da je bil podtalni član stranke.

Kaj pa tisti prispevki, ki naj bi jih vplačevali v sklad za pomoč nacistom?

»No, res sem prispeval v tisti sklad. Že prvi teden, ko so me premestili v LKA, je prišel k nama z Wernerjem načelnik in nama predstavil mlado dekle, ki naj bi zbiralo pomoč za sorodnike političnih zapornikov.«

Ludwig Werner, zaslišan leta 1968 v Avstriji, malo preden je umrl naravne smrti, se je izmikal glede ‚prijateljstva‘ s Stanglom ter poznavanja njegovega razmišljanja in ravnanja. On sam, je povedal, je bil razrešen vseh dolžnosti 22. oktobra 1939, potem pa je bil 14. novembra aretiran pod obtožbo, da nasprotuje nacistični stranki in na skrivaj finančno posluje z nekim Judom. Poslali so ga v koncentracijsko taborišče Sachsenhausen, kjer je bil do aprila 1941, ko je bil z družino (kot je bilo običajno za politično nezanesljive) prisilno prese-ljen na Češko, kjer je opravljal civilno službo, dokler ga niso leta 1943 vpoklicali na vzhodno fronto. Od 1944 do 1948 je bil v ruskem vojnem ujetništvu, potem pa je zopet, do upo-

kojitve leta 1965, delal za LKA v Leobnu. Ni hotel potrditi niti tega, da je bil Stanglov prijatelj, niti tega, da bi bila nasprotnika. Ni se spominjal, da bi se s Stanglom sploh kdaj pogovarjala o politiki, zato ni mogel reči, kakšen je bil Stanglov odnos do nacionalsocializma. »Res pa je,« je rekel, »da smo takrat, tik pred anšlusom, vsi simpatizirali z nacistično stranko. Ne mislim samo na pripadnike policije, jasno, temveč na prebivalstvo v celoti.«

Kar zadeva vprašalnik, je povedal, da so mnogi uradniki »napisali več, kot je bilo v resnici res, saj so se bali, da bi lahko bili odpuščeni«. Da, spomnil se je dr. Bruna Willeja. »Bil je pri neki odvetniški družbi,« je kratko povedal, več pa ne. Glede sklada za pomoč ni mogel reči, ali je tudi Stangl kaj prispeval. Pravzaprav se ni mogel spomniti, da je sploh obstajal kakšen sklad, zato ni mogel reči, ali je bil namenjen podpori političnih pripornikov, ki so bili nacisti, ali pripornikov drugegačnega političnega prepričanja.

35 ■

»Tisti dan, ko sva organizirala zadevo z dr. Willejem, sem odšel domov,« je povedal Stangl, »z velikim olajšanjem. Ludwigu Wernerju sem bil tako hvaležen, da je našel rešitev, tega si ne morete predstavljati. Vendar pa, ko sem prišel domov, sem povedal ženi: mislil sem, da bo občutila enako olajšanje kot jaz ...« Nenadoma je spet zajokal, toda tokrat nekoliko drugače, krčevito je hlipal, kot človek, osvobojen bolečine, ki ga je dolgo tiščala.

Kaj se je zgodilo?

»Sovražila jih je, veste,« je končno nadaljeval. »Mi smo seveda katoliki in ona je zelo pobožna, zmeraj je bila. Bila je tako zelo, zelo jezna. ‚Izdal si me s tistim prascem,‘ je rekla in v hipu sem se zavedel, da mi ni verjela. Prepričana je bila, da sem bil res podtalen nacist. O, moj bog ...« Ihtel je še dolge minute.

Ste jo na koncu prepričali?

»Po dolgem času, trajalo je dolgo časa.« Jasno je bilo, da še vedno ni bil gotov, ali jo je sploh kdaj prepričal.

In res je ni. Ne samo da Stanglovemu zatrjevanju, da ni bil ‚podtalni nacist‘, dvaintrideset let pozneje ni verjelo düsseldorfsko sodišče: več mesecev po mojem prvem srečanju s Stanglom mi je njegova žena v Braziliji ponovila, da mu ni verjela.

»Ne, seveda jim tega nisem povedala, ko sem morala pričati na njegovem procesu. Kako neki bi mogla?« je rekla. »Če vam ne bi povedal moj mož sam, vam tega najbrž ne bi priznala. Ker pa je tako, kot je ... ker vam je *povedal* – in zaradi načina, kako je to povedal –, sem danes prvič začutila, da je morda takrat res govoril resnico. Morda pa navsezadnje res ni bil podtalni.« In potem je tudi ona zajokala.

▪ 36

Helene Eidenböck, sestra gospe Stangl, ki živi na Dunaju, ne dvomi. »O ja,« je rekla, »mislim, da je bil ‚podtalni‘, vsi so bili, veste, v tistem delu Avstrije. Če ne bi bil, ne bi tako naglo napredoval. In to sta hotela oba – da bi napredoval.«

Tudi nekdanji pripadnik SS Franz Suchomel, ki je pod Stanglovim poveljstvom delal v Treblinki, zdaj, po štirih letih zapora pa živi v južni Nemčiji, je povedal: »Stangl mi je sam povedal, da je bil ‚podtalni‘. Na suknjiču svoje uniforme je nosil našitek ‚starih borcev‘, ki ga nisi dobil kar tako.«

Nobeno od teh dveh zadnjih mnenj ni nujno dokaz, da je Stangl lagal, saj mu je očitno tudi zgodba, ki mi jo je povedal, da je namreč bil vpisan na seznam ‚ilegalcev‘, zadoščala, da je bilo njegovo članstvo prepoznano in postalo del njegove kartoteke, kar mu je prineslo ustrezne privilegije. Zato je, razumljivo, tudi Suchomelu lahko rekel, da je bil ‚podtalni‘, saj je s širjenjem take informacije varoval svoj položaj. Vendarle pa vse skupaj dokazuje, da so tako njegovi družinski člani kot njegovi ‚tovariši‘ verjeli, da ni bil ‚prisilni‘, temveč ‚prostovoljni‘ nacist.

Čim globlje je šel v svojo pripoved, tem jasnejša je postajala slika usodne prepletenosti njegovega značaja z zaporedjem dogodkov.

Kdaj ste se prvič neposredno srečali s položajem Judov v Avstriji po anšlusu?

»V tistem času so govorili, da bi radi prisilili Jude, naj se izselijo, naj preprosto odidejo.«

Menite, da je bila taka politika?

»Politika je *bila* taka. Ustanovili so poseben odsek Gestapa za ‚judovska vprašanja‘, Odsek IIB2, pri katerem so vzpostavili register Judov in njihove lastnine.« (Na Dunaju je bil na čelu tega oddelka Eichmann. Vse raziskave v zvezi s tem potrjujejo, da ‚dokončna rešitev‘, fizično uničenje Judov, ni bila na mizi oziroma o njej niso niti razmišljali vse do leta 1940, razen morda Hitler in Heydrich v zasebnih pogovorih.)

Kaj ste imeli vi z odsekom IIB2?

»Pravzaprav nič. Bil sem v političnem odseku 2C. Ampak mislim, da so vedeli, kako sem se počutil. Torej, da *v resnici* nisem z njimi. Po avstrijski kristalni noči* me je poklical gavljater Eigruber in mi svetoval, naj bom tiho in pomagam Odseku IIB2, kadarkoli bi to zahtevali.«

Mar ni bil to dovolj zlovešč namig, da je prišel trenutek za umik?

»Vedeti morate, da takrat to ni bilo tako zlovešče, vprašanje ‚umika‘ pa ... ko bi le bilo tako preprosto! Takrat smo že vsakodnevno poslušali, kako so aretirali tega ali onega, ga poslali v koncentracijsko taborišče, ustrelili. V našem poklicu ni bilo izbire ostati ali oditi. Takrat je to zelo hitro postalo vprašanje preživetja.«

Kdaj pa ste potem prvič prišli v stik s čimerkoli, kar se je nanašalo na njihov odnos do Judov?

»Po sudetskih dogodkih.** Ukazali so mi, da moram spremljati predsednika Judovskega sveta na Češko. Hoteli so, da preverimo, koliko Judov še živi tam in kaj imajo v posesti.

* ‚Kristalna noč‘ jeseni 1938, ko so bile razbite judovske trgovine po vsej Nemčiji in so gorele sinagoge.

** Oktobra 1938 je nemška vojska vkorakala v obmejno češko območje Sudetov.